

HET HELDENPAD

Van Tim Parks verschenen eerder bij De Arbeiderspers:

FICTIE

Nieuwe kleren voor Massimina

De geest van Massimina

Europa

Bestemming

Rechter Savage

Buiten bereik

Dromen over zeeën en rivieren

De dienaars

De kunst van het moorden

Thomas en Mary

In extremis

NON-FICTIE

Italiaanse bureu

Italiaanse opvoeding

Een seizoen met Hellas Verona

Het Medicigeld

Leer ons stil te zitten

Italië op het spoor

Italiaanse manieren (bundeling van *Italiaanse bureu* en *Italiaanse opvoeding*)

Waarom ik lees

De roman als overlevingsstrategie

Tim Parks

Het heldenpad

Te voet met Garibaldi van Rome naar Ravenna

Vertaald door Corine Kisling

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Copyright © 2021, Tim Parks
Copyright Nederlandse vertaling © 2021 Corine Kisling/
BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *The Hero's Way*
Oorspronkelijke uitgave: Harvill Secker, Londen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslagontwerp: Jan van Zomeren
Omslagillustratie: Harry Tennant/The Central
Illustration Agency Ltd
Portret auteur: Basso Cannarsa
Kaart: David Atkinson/www.handmademaps.com
Typografie Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 295 4202 9/ NUR 320

www.timparks.com
www.arbeiderspers.nl

Voor Eleonora, *Garibaldina*

Inhoud

Noot van de schrijver	9
Kaart	12
Een handige tip	13
Deel een – Vlucht	15
Deel twee – Hoop	145
Deel drie – Overleving	283
Eindspel	411
Woord van dank	453

Noot van de schrijver

Eén versie van mijn levensverhaal zou kunnen zijn dat ik in 1978 een Italiaanse vrouw ontmoette, trouwde, en naar Italië verhuisde waar ik sindsdien woon. Zonder dat ik die plek echt had uitgekozen, of de plek mij. Maar aan die 'Italiaanse bestemming' van mij was wel een leuk voorval voorafgegaan in mijn jonge jaren. Toen ik voor mijn eindexamen geschiedenis een onderwerp moest kiezen, koos ik de Risorgimento, dat enorme proces van vrijmaking waarbij de verscheidene Italiaanse staatjes zich van de buitenlandse overheersing wisten te ontdoen en zich in 1861 verenigden tot één enkele natie. Onder leiding van een bevolgen docent lasen we een boek met originele documenten uit die tijd, en leerden we over de vier grote makers van het moderne Italië: de revolutionaire republikein Giuseppe Mazzini, die zijn hele leven bezig was met het aanwakkeren van allerlei gewapende opstanden die steevast mislukten; de machiavellistische premier van Piëmont, Camillo Cavour, die de rivaliteit tussen Frankrijk en Oostenrijk handig wist uit te buiten ten voordele van de expansie van Piëmont, waarmee hij die staat tot kern van de natie in wording maakte; de blunderende maar vreemd effectieve Vittorio II, koning van Piëmont, die een dubbelspel speelde met enerzijds zijn premier en anderzijds de revolutionaire patriotten; en ten slotte Giuseppe Garibaldi, de buitengewone guerrillastrijder met een Zuid-Amerikaans verleden die in 1860 de wereld versteld deed staan door met duizend rebellen naar de westkust van Sicilië te trekken en het eiland in te nemen op een twintigduizend man sterk Bourbons leger, daarna overstak naar Calabrië en verder naar het noorden trok via Napels, ter-

wijl hij onderweg naar Rome vrijwilligers verzamelde, tot hij op het Piëmontese leger stuitte dat hem haastig tegemoet was gekomen om hem tegen te houden, en hij de gehele territoriale winst overdroeg aan Vittorio Emanuele, om zo de eenmaking van de Italiaanse staat te creëren door een *fait accompli*.

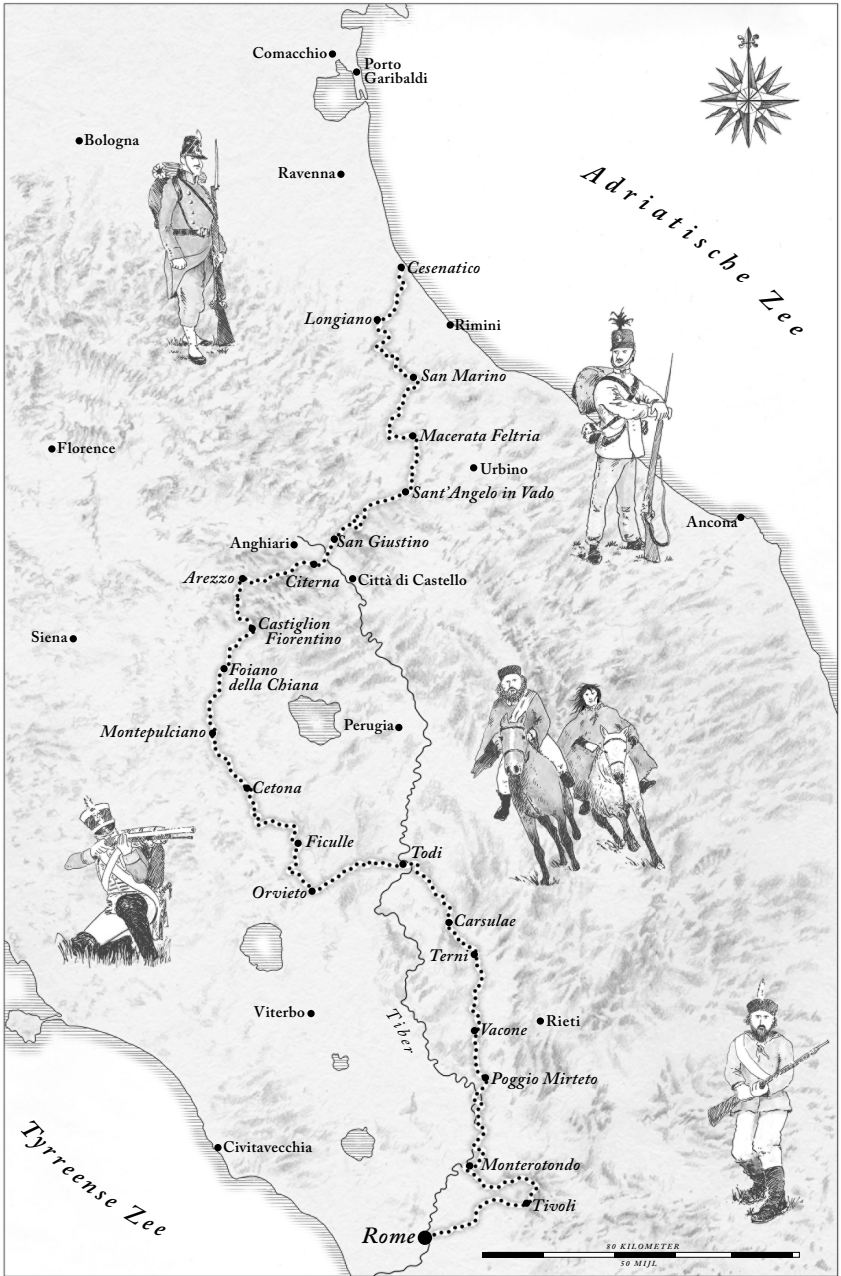
Een jaar na dat eindexamen, in 1974, maakte ik gebruik van de nieuw geïntroduceerde InterRail Pass om voor het eerst Italië te bezoeken, en onderweg ontdekte ik dat ik al heel wat straatnamen van het land kende. Viale Cavour, Via Mazzini, Corso Vittorio Emanuele, Piazza Garibaldi – de vier patriotten zijn alomtegenwoordig, hun daden worden vereerd met talloze monumenten, beelden en gedenkplaten. Veruit de meest aantrekkelijke van hen, zowel op papier als in steen, is Garibaldi: zijn diepliggende ogen en strenge baard, zijn stoere houding onder zijn kepi en poncho, stralen nog steeds een krachtig charisma uit; de woorden *Roma o morte!* die je door het hele land naast de vele balkons kunt zien staan vanwaar hij zijn beroemde strijdkreet heeft uitgesproken, raken je nog steeds. Het is een schande dat de geschiedenisboeken hem afschilderen als een naïef persoon, een instrument in de handen van anderen, een onnozelaar met geluk.

Tien jaar later begon ik aan die beschrijving te twifelen toen ik gevraagd werd een biografie van de held te bespreken. Hij mag dan wel vaak gemanipuleerd zijn, maar onnozel was hij niet. Hij was slim, goedgeorganiseerd, creatief. En hij mag dan geluk hebben gehad, wat hij ook toegaf, maar daar had hij voor gewerkt. Het is een interessant onrecht. Italianen zijn verknocht aan het lokale, delen zich altijd op in groepjes, facties, lobby's en corporaties, en staan als volk niet echt open voor eenheid. Overal tref je argwaan, complottheorieën, cynisme. Onderling geruzie is de norm, *defaitisme* heerst. Wat zeer ongewoon was, is dat Garibaldi die negatieve kwaliteiten opzij wist te zetten, en daarmee ook zijn republikeinse idealen, en zich kon concentreren op één enkel doel: eenheid, ten koste van alles. Hij geloofde dat dit doel nog tijdens zijn leven bereikt kon worden, en door anderen er-

van te overtuigen hun meningsverschillen en ruzies te vergeten, en zelfs samen te sterven, bereikte hij het ook. Zo werd hij een provocatie, een beschuldiging zelfs aan het adres van allen die willen geloven dat moed zinloos is en vooruitgang onmogelijk. Bovendien kon hij het nog navertellen ook! Ondanks een stuk of twaalf kogelwonden opgelopen in veertig jaar vechten, stierf de held in 1882 op vierenzeventigjarige leeftijd in zijn bed.

Toch werd mijn liefde voor Garibaldi pas echt gewekt toen ik het *Dagboek van de gebeurtenissen in Rome in 1849* van Gustav Hoffstetter tegenkwam. Hoffstetter was een Beiers officier die als vrijwilliger had meegevochten voor de kortstondige Romeinse Republiek die in februari 1849 de pauselijke macht afschafte en daarna begin juli werd omvergeworpen door Franse troepen na een twee maanden durende belegering. Garibaldi was een van de bevelhebbers in die strijd, waarvan hij wist dat hij hem niet kon winnen. Het was echter niet zozeer die ellendige belegering die me aangreep, als wel de beschrijving van de uitzonderlijke vlucht van de held uit Rome, dwars door Italië, samen met zijn Braziliaanse vrouw Anita en vierduizend vrijwilligers. Hij had gezworen zich op Italiaans grondgebied nooit aan buitenlandse soldaten over te geven. Je kan wel zeggen dat de lessen die hij getrokken heeft uit die slopende mars van zeshonderdveertig kilometer, en het voorbeeld dat hij ermee heeft gesteld, een voorbereiding waren op zijn toekomstige triomf. Hoffstetter was zijn adjudant. Zelden heb ik, tijdens het lezen van dat verslag, zo graag gewild dat ik in een andere tijd had geleefd of in ander-mans schoenen had gestaan. Of laarzen.

In 2019, honderdzeventig jaar na die gebeurtenissen in Rome, kocht ik een paar wandelschoenen, wist mijn partner Eleonora zover te krijgen dat ook te doen, en vertrok ik in juli om in hun voetsporen te treden.

Een handige tip

Het zou geweldig zijn om behalve deze voornaamste kaart, het boek vol te zetten met tekeningen en routes en plattegronden. Het is het verhaal van een verplaatsing door een schitterend en gevarieerd landschap. Een relaas van vlucht en achtervolging. Kat en muis. Of liever katten en muizen. Soms zal je graag willen weten waar iedereen zich bevindt in relatie tot een bepaald geografisch gegeven, bergen, rivieren, zee. Maar kaarten zijn duur om te drukken en er zouden er heel veel nodig zijn. En tegenwoordig hebben we bijna allemaal de prachtigste en meest veelzijdige kaarten gewoon op zak. Dus wanneer je je een beetje verdwaald voelt, zoals ook wij ons vaak verdwaald voelden op deze tocht, haal dan je mobiel uit je zak. Elk hoofdstuk, elke dag, begint met de namen van de twee, drie of vier steden en dorpen waar we doorheen zijn gekomen. Tik de namen in op Google Maps. Gebruik het satellietbeeld, de kaart, de Street View. Ik doe mijn best met woorden. Maar die worden misschien levendiger en spannender als je weet waar we ons bevinden.

DEEL EEN

Vlucht

Dag 1

2 juli 1849 – 25 juli 2019

Rome, Tivoli – 35 km

Hij had achtenveertig uur om de reis voor te bereiden. Wij hebben er meer dan een jaar over nagedacht. Hij moest vierduizend man te voet organiseren. Achthonderd man te paard. Muilezels, karren, munitie, voedsel, medische voorzieningen. Een kanon. Hij was teleurgesteld, omdat hij op tienduizend man had gehoopt. Wij wisten van meet af aan dat we alleen maar met zijn tweeën zouden zijn, met onze rugzakken.

Maar we vertrekken van dezelfde plek. Piazza San Giovanni in Laterano, Rome. De witte gevel van de basiliek doemt op in het donker, de enorme stenen apostelen tekenen zich af tegen de lucht. Hij vertrok met zonsondergang en liet zijn mannen 's nachts lopen. Er mocht niet gerookt worden. Bevelen werden gefluisterd doorgegeven. De vijand mocht er geen lucht van krijgen. Onze voornaamste vijanden op dit eerste stuk van de reis, zullen verkeer en hitte zijn, denken we. Er wordt 37 graden voorspeld, dus de koelte van de nacht is verleidelijk. Maar het zou zelfmoord zijn om in het donker naast een snelweg te gaan lopen. Dus vertrekken we om half vijf, in de hoop dat we dertig kilometer afgelegd zullen hebben voor de zon hoog staat.

Het plein is verlaten op dit tijdstip; San Giovanni is niet verlicht. Op de selfie die we maken op de treden is achter onze gespannen glimlach alleen in schaduwen gehuld metselwerk te zien. Er is niemand om ons uit te zwaaien. Garibaldi en zijn mannen werden bij hun vertrek toegejuicht door een grote menigte. De Amerikaanse journaliste Margaret Fuller was erbij. 'Ik heb nog nooit zoiets moois gezien,' meldt ze, 'zo romantisch en triest... ik zag hoe de gewonden op de lastwagens werden gela-

den, ik zag veel jonge mannen uit welgestelde families, die heel hun wereldlijk bezit in een zakdoek geknoopt met zich meedroegen.’

Garibaldi, zegt Fuller, was te herkennen aan een witte tuniek. Andere waarnemers laten hem het rode hemd dragen dat hij tot symbool heeft gemaakt van de strijd voor de Italiaanse eenmaking. En een poncho, een overblijfsel uit zijn tijd in Zuid-Amerika. Zijn vrouw Anita, zes maanden zwanger van hun vijfde kind, volgde hem te paard aan het hoofd van de colonne. ‘Als een held uit de middeleeuwen,’ schrijft Fuller, beklom Garibaldi ‘het bordes en tuurde door een verrekijker naar de weg, en toen er geen belemmering te zien was, keek hij nog even om naar Rome en ging hen toen voor door de poort’.

Dat was op 2 juli 1849. 170 jaar later volgden Eleonora en ik hem door dezelfde zestiende-eeuwse poort. In tegenstelling tot Garibaldi en zijn mannen, wisten wij dat we er een maand over zouden doen. We waren zo naïef het als een soort vakantie te zien.

170 jaar en 23 dagen om precies te zijn. Wij verlaten Rome op 25 juli 2019. Het is ergerlijk; we waren graag op dezelfde dag vertrokken, maar ik moest aanwezig zijn bij een afstudeerexamen in Milaan. Toch was er wel reden om iets te vieren; dat was mijn laatste professorale taak. Na ruim twintig jaar had ik ontslag genomen. Italiaanse vrienden hadden me dit op allerlei manieren uit mijn hoofd proberen te praten. Je neemt een enorm risico, zeiden ze, door zo’n vast inkomen overboord te gooien. Ik moest absoluut vermijden alleen en kwetsbaar achter te blijven, buiten de maatschappij terecht te komen.

Garibaldini was het woord dat de Italianen begonnen te gebruiken voor de mannen die als vrijwilliger meevochten met Garibaldi. Het was duidelijk een bepaald type man. Al snel wist de naam te ontsnappen aan de specifieke historische situatie, en kreeg die de algemenere betekenis van iemand die dapper en idealistisch is, iemand die een risico neemt, misschien ondoordacht of zelfs roekeloos is. Zodat je nu kunt zeggen: ‘Ze is een echte

Garibaldina! God weet wat er van haar terecht moet komen.'

Willen Eleonora en ik onszelf zien als Garibaldini? Is dat de reden dat we ons hier op dit godverlaten uur op dit lege Romeinse plein bevinden met zes kilo bepakking op onze rug? Eleonora had haar vaste baan al een paar jaar geleden opgezegd. Ze wilde geen saai, beperkend leven leiden. Of in ieder geval niet zonder strijd. Het probleem bij zo'n benadering is natuurlijk dat een risico ook echt een risico is. En een strijd een strijd. Het kán slecht aflopen. 'De fine fleur van de Italiaanse jeugd had zich op dit statige plein verzameld,' schreef Fuller over de Garibaldini op Piazza San Giovanni die avond. 'Ze waren overal verdreven, van elke plek waar ze zich met hart en ziel hadden ingezet voor de Italiaanse Onafhankelijkheid; hier, in dit laatste bolwerk hadden ze het offer moeten brengen van een afslachting van de beste en moedigste onder hen; nu moeten ze vertrekken, of blijven als gevangenen en slaven.'

De mannen die we volgen zijn dus getraumatiseerd, verkeren misschien in een staat van ontkenning; ze hadden een oorlog verloren maar weigerden zich over te geven. Anderen die er in deze gedenkwaardige nacht wellicht ook bij hadden willen zijn, waren opgesloten in hun barakken door bevelvoerders die het hele plan waanzinnig vonden. Anderen wilden gewoon niet. De Lombardische Bersaglieri, de meest gedisciplineerde verdedigers van Rome, hadden beloofd er te zijn; er kwam maar een handjevol opdagen.

Garibaldi had het tijdstip van samenkomst bepaald op zes uur; nu wachtte hij af, erop vertrouwend dat er meer zouden komen. Maar het risico werd groter met de minuut. Om acht uur, juist op het moment dat hij vond dat hij genoeg gewacht had, arriveerde er een groep Bersaglieri om te melden dat ze na rijp beraad hadden besloten niet mee te komen. We zijn hier alleen maar om afscheid te nemen van onze vrienden, zeiden ze.

Waren deze afvallers wijzer dan de Garibaldini? Margaret Fuller vernoemt hen niet. Ze zegt niet dat de mars aanving met een gevoel van teleurstelling en verraad. Het paste niet bij het

romantische plaatje dat ze ten behoeve van de *New York Tribune* aan het schilderen was.

Als onze selfie genomen is gaan we bij het licht van straatlantaarns op pad, lopen door verlaten straten, langs verwaarloosde monumenten en gesloten rolluiken van cafés, over kurkdroge grasvelden waar straatarme mannen en vrouwen onrustig liggen te slapen op stenen banken. De lucht heeft dat broeierig verschaalde van een zomernacht in een tijd van droogte. Rechts van ons wappert de Italiaanse driekleur op het recent gerenoveerde Historisch Museum van de Grenadiers van Sardinië, iets waarvoor je onder pauselijk bewind de gevangenis zou zijn in gevolgen. Na een lange bocht komen we bij de Aureliaanse Muur, een enorme massa Romeinse bakstenen midden op een haveloze lap gebarsten asfalt en vervaagde wegmarkeringen.

Wat is Rome toch een mengelmoes van oud en modern! Een paar minuten later lopen we onder een antieke Romeinse stadspoort door en daarna onder een grimmig betonnen viaduct waar de hogesnelheidstrein over rijdt die ons een paar dagen geleden vanuit Milaan naar de stad heeft gevoerd. IJzeren hekken, de geur van urine en natriumlampen. Stazione Termini ligt links van ons. Dat was er uiteraard nog niet in 1849. Paus Gregorius XVI had de spoorwegen het werk van de duivel genoemd; de Pauselijke Staat hoorde bij de meest achtergebleven gebieden in Europa.

Op de voorkant van een vroege bus lichten de letters RISORGIMENTO op. Dat wil zeggen Piazza Risorgimento, niet de historische beweging. Kloppen de Italiaanse harten tegenwoordig nog altijd sneller bij dat woord? De drie passagiers die uitstappen zijn stuk voor stuk immigranten van verschillende etnische herkomst, mensen die de minister van Binnenlandse Zaken, de conservatieve Matteo Salvini, graag de schuld geeft van het verval van Italië. Vóór de strijd om Rome begon in april 1849, had Garibaldi voor beroering gezorgd toen hij de stad kwam in rijden met een zwarte man naast zich. Andrea Aguyar, Uruguayaans kind van Afrikaanse slaven, zou veel bewondering oogsten om

zijn moed in de strijd, vooral om zijn vaardigheid de vijand van zijn paard te trekken met zijn lasso. Maar op 2 juli was hij niet bij Garibaldi op de piazza te vinden; twee dagen eerder was hij in Trastevere door kanonnenvuur gedood.

Omio Dante Garibaldi, luidt de nogal geheimzinnige boodschap op een affiche als we de Via Prenestina in gaan. We lopen nu iets sneller, we moeten voortmaken zolang het koel is. Maar wat heeft Dante nu met Garibaldi te maken? ‘Het vereist zeker moed om Italië één te maken,’ staat er op de affiche onder een afbeelding van treinen en vliegtuigen, ‘maar nu kun je eindelijk al je trein-, bus- en vliegtuigtickets op één plek kopen. OMIO.’ Er staat een websiteadres bij. Ik begrijp nog steeds niet wat Dante hiermee te maken heeft. Maar we hebben geen tijd om erbij te blijven stilstaan. De zon komt op en dwars door het rommelige postindustriële stadsbeeld van Romes oostelijke buitenwijken vangen we een eerste glimp op van de rood getinte lage heuvels in de verte. Garibaldi wist dat hij die heuvels tegen zonsopkomst moest hebben bereikt.

Maar hoe is dit allemaal begonnen? Om te begrijpen waar we de komende weken naartoe gaan, moeten we eerst weten waar de mensen die we volgen vandaan kwamen.

De stad Rome en het gebied dat toen bekendstond als de Pauselijke Staat, strekte zich naar het noorden uit tot Bologna en Ferrara, naar het oosten tot Ancona aan de Adriatische kust, en naar het zuiden tot Terracina, en riep zichzelf uit tot republiek op 9 februari 1849. Het was de laatste van de kortstondige republieken die in heel Europa waren voortgekomen uit de liberale opstanden van het Revolutiejaar 1848. De hoop was om Rome de hoofdstad van een verenigd Italië te maken, omdat het land in die tijd serieus verdeeld was en grotendeels bestuurd werd door vreemde of despotische machten.

Het parcours naar de declamatie van die republiek was ingewikkeld. In 1846 had de nieuw verkozen paus Pius IX de beweging voor nationale eenheid nog met welwillend oog bekeken.

Hij had de patriotten zelfs aangemoedigd om hem als toekomstig Italiaans monarch te zien, en zijn onderdanen in maart 1848 een grondwet beloofd. Hierdoor werd een gekozen Kamer van Afgevaardigden mogelijk en ministers die nu eens geen priester zouden zijn maar bevoegde leken, een zet die de woede opwekte van de bisschoppen en kardinalen van Rome. Toen Pius voorts een samengesteld leger van pauselijke troepen en patriottische vrijwilligers noordwaarts liet gaan om de Piëmontezen te steunen in hun poging Lombardije en de Veneto te bevrijden van de Oostenrijkers, zorgde dat voor heel wat opwinding. Er waren veertigduizend vrijwilligers die wilden gaan. *Viva Pio Nono! Viva l'Italia! Viva l'unione! Libertà!* luidde hun strijdkreet.

Maar een beetje vrijheid smaakt naar meer. Afgeschrikt door de roep om verdere hervormingen, werd Pius eerst zenuwachtig en daarna openlijk vijandig; hij trok zijn steun in voor de oorlog tegen Oostenrijk en probeerde de nieuwe Kamer van Afgevaardigden te fnuiken door een slimme conservatieve ex-diplomaat, Pellegrino Rossi, te benoemen als zijn premier. Rossi was geliefd bij reactionairen noch hervormers, werd in november 1848 vermoord, en Pius ontvluchtte de stad om bescherming te zoeken van het koninkrijk Napels.

Niemand wist wat er moest gebeuren. De paus, die zijn hof in ballingschap even ten zuiden van de grens in de kustplaats Gaeta had gevestigd, verklaarde de regering van Rome onwettig, maar deed niets ter vervanging. De Kamer van Afgevaardigden zond gezanten met de smeekebede terug te keren en zijn pauselijk ambt weer op te nemen. Ze beloofden hem trouw, maar hij weigerde en na een maand wachten schreef de Kamer de verkiezing uit van een constituerende vergadering die zich over de staatsinstituten zou moeten buigen. Op 9 februari schafte deze nieuwe vergadering de pauselijke macht af en proclameerde de republiek. In antwoord daarop deed Pius beroep op vier katholieke machten – Oostenrijk, Frankrijk, Spanje en Napels – om zijn rijk door geweld te heroveren.

In aanmerking genomen dat de Oostenrijkers in juni nog té-

gen een alliantie van het pauselijk leger en de Piëmontezen hadden gevochten, was dit nogal een ommezwaai. Maar het kwam Oostenrijk goed uit. Ze hadden de Piëmontezen al verslagen en Lombardije, alsook de hele Veneto heroverd met uitzondering van Venetië. Deze gebieden maakten deel uit van hun rijk. Op 18 april, slechts vier dagen na de oproep van de paus, staken Oostenrijkse troepen de grens van de Veneto over en namen de pauselijke stad Ferrara in. Vervolgens belegerden ze eerst Bologna, daarna Ancona, en bombardeerden beide steden dagenlang tot die zich overgaven met verlies van vele levens. Intussen had Giuseppe Mazzini, de grote ideoloog van de Italiaanse eenheid en de republiek, begin april zijn ballingschap in Londen verlaten, was naar Rome gekomen, en vertelde de constituerende vergadering meteen dat ‘na het Rome der Keizers, na het Rome der Pausen, het Rome van het volk zal komen... Het kan zijn dat we een heilige oorlog moeten voeren tegen de enige vijand die ons bedreigt, Oostenrijk. Maar we zullen vechten, en we zullen winnen.’

Mazzini had het mis op meerdere punten. Op 24 april ging een Frans leger aan land in Civitavecchia, de haven van Rome, tachtig kilometer ten noordwesten van de stad. Op 29 april landde er honderd kilometer ten zuiden daarvan een Spaans leger. Het Napolitaanse leger was ook aan het mobiliseren. Niet bepaald één vijand dus. Als antwoord daarop vormde de Republiek een noodtriumviraat met Mazzini als voorzitter. Duizenden patriotten waren bijeengekomen om de stad te verdedigen. Ze moesten georganiseerd worden, en hun militaire inzet moest worden geïmplementeerd in de diplomatieke besprekingen over de nieuwe staat. Dit hoorde allemaal bij de taak van Mazzini, die geen enkele militaire of diplomatische ervaring had.

Veruit de meest prominente van deze nieuwkomers was Giuseppe Garibaldi. Hij was geboren in 1807, zeeman van beroep, in 1834 ter dood veroordeeld door de Piëmontese autoriteiten wegens rebellie, en had vele jaren in ballingschap doorgebracht in Brazilië en Uruguay, waar hij een reputatie had opgebouwd

als moedig strijder voor liberale zaken. Hij had zijn leven gewijd, zei hij, aan het bevrijden van mensen uit onderdrukking. Maar de zaak die hem echt na aan het hart lag was Italië. Opgewonden door het nieuws van revoluties in Europa en gerustgesteld door een Piëmontese amnestie voor eerdere politieke veroordeelden, keerde Garibaldi in juni 1848 terug naar Italië met zestig van zijn kameraden. Hij bood meteen zijn diensten aan aan de koning van Piëmont die tegen de Oostenrijkers aan het vechten was in Lombardije, maar zijn aanbod werd afgeslagen. Daarna vocht hij korte tijd mee voor de onafhankelijke Republiek van Milaan, die al snel viel.

Op zijn zwerftocht door Midden-Italië waarbij hij vrijwilligers rekruteerde in de hoop een rol te kunnen spelen in de bevrijding van zijn land, bevond hij zich in november in Ravenna toen het nieuws kwam dat de paus gevlucht was uit Rome. Hij spoedde zich zuidwaarts en bleef een paar maanden in Rieti, vijftien kilometer ten noordoosten van de stad, waar hij twaalfhonderd man trainde die hij het Eerste Italiaanse Legioen noemde. Niet het Piëmontese, het Milanese, of het Venetiaanse, maar het Italiaanse Legioen. Het was een belangrijk signaal.

Laten we hier eens even bij stilstaan. Een man keert terug naar zijn land na veertien jaar weg te zijn geweest, reist van stad naar stad, zonder geldschieter of politieke steun, en vraagt in alle openheid aan mannen om zich bij zijn privéleger aan te sluiten en te vechten voor de goede zaak. Vervolgens moet hij ze te eten geven, bewapenen, een uniform voor ze vinden en een plek om te slapen, te trainen, en orde in het geheel te brengen. Het feit dat zo'n heethoofd niet meteen wordt gearresteerd, doet vermoeden dat de legitimiteit van zijn zaak een zekere erkenning krijgt. Of dat het land in anarchie verzinkt.

Dat deze man ondanks zijn regelmatige malaria-aanvallen en verlamdende reumatiek blijft volharden in zijn illegale ronselpraktijken, ook nadat sommige steden in Toscane en Emilia hem dwingen verder te trekken en er pauselijke troepen naar Bologna

worden gestuurd om hem af te schrikken, doet vermoeden dat hij handelt vanuit een diepe persoonlijke drijfveer. Garibaldi kan een leven zonder een verenigd Italië niet accepteren. Of in het algemeen zonder een zaak om voor te strijden. Hoewel hij continu op pad is en zijn diensten links en rechts aanbiedt, lijkt hij te verlangen naar een thuis, een gemeenschap waar hij zich kan settelen. Maar vóór hij zich ergens kan settelen, moet die plek bevrijd zijn.

Die obsessie met vrijheid is de sleutel om Garibaldi te begrijpen. Vrij van vreemde mogendheden die de wetten van je land bepalen, vrij van religieuze instituten die je vertellen hoe je je moet gedragen, of gewoon van sociale gedragscodes die je vertellen hoe je je moet kleden. Garibaldi deed altijd volstrekt zijn eigen zin met zijn kleding, zijn haar, zijn baard, en trok zich niets aan van etiquette of gebruiken. Poncho's, sombrero's, rode hemden, witte tunieken, allerlei hoofddekseis, hij droeg wat hem aanstond, of wat de boodschap kon overbrengen die hij wilde overbrengen. En toen hij, tweeëndertig jaar oud, de Braziliaanse haven van Laguna in kwam varen, had hij zijn verrekijker gericht op een zeventienjarig meisje dat aan wal stond, en meteen geweten dat hij haar wilde hebben. Toen ze elkaar ontmoetten wilde zij hem gelukkig ook. Anita. Dat ze getrouwd was, speelde geen rol. Ze verliet haar gezin en ging met hem mee, baarde zijn kinderen, maakte zijn oorlogen tot de hare, streed aan zijn zij in het heetst van de strijd, werd gevangengenomen en ontsnapte, reed door het woud met haar pasgeboren zoon in haar armen. Eleonora en ik konden niet anders dan bewondering hebben voor hun moed. Wij zijn op onze manier ook geen conventioneel koppel; het leeftijdsverschil tussen ons is precies twee keer zo groot als dat tussen Garibaldi en Anita. We hebben al wat afkeurende blikken te verwerken gehad.

Dit is het geheim van Garibaldi's charisma. Hij spoorde mensen aan te strijden voor een specifieke politieke zaak, Italië, maar de diepere reden was vrijheid. Hij was de belichaming van die vrijheid. 'Ik kon hem niet weerstaan,' luidde het typische com-

mentaar van een jongeman wiens leven was veranderd nadat hij Garibaldi had horen spreken. Duizenden voelden het zo. ‘We aanbaden hem, daar was niets tegen te doen.’

Toch wilde de Romeinse Republiek aanvankelijk niets van hem weten. Mazzini had de organisatie van de verdediging aan Carlo Pisacane gedelegeerd, een ex-soldaat uit het Napolitaanse leger. Garibaldi’s mannen waren een zootje ongeregeld, vond Pisacane. Bruin, vuil, met lang haar en baarden. Hun zogenaamde uniformen waren belachelijk. Hun officieren werden gekozen op basis van moed en prestatie, ongeacht opleiding of klasse. Hun cavalerie zadelde en voerde eigenhandig hun paarden. Als bandieten of cowboys. Laat ze maar buiten de stad blijven en de provincies verdedigen, vond Pisacane.

Maar toen het Franse leger, zeventuizend man sterk, de stad naderde werd een nieuwe minister van Oorlog benoemd; Giuseppe Avezana had gevochten in de Napoleontische Oorlogen en in Mexico. Hij liet Garibaldi meteen komen. Op 27 april marcheerde het Eerste Italiaanse Legioen de stad binnen door de Porta Maggiore. Garibaldi zat op een wit paard. ‘Daar had ik sinds mijn kindertijd van gedroomd,’ schreef hij later. De zwarte Andrea Aguyar reed naast hem. Achter hen marcheerden vijftienhonderd man in een bizarre uitmontering van militaire af-dankertjes, extravagante petten en hoeden en onwaarschijnlijke wapens. De Romeinen vonden het prachtig. Meteen, tegen alle etiquette en voorschriften in, was het duidelijk dat alle hoop op Garibaldi was gevestigd.

Avezana wees de nieuwkomer de verdediging toe van de Janiculum boven Porta San Pancrazio, aan de westkant van de stad. De heuvel was een belangrijke uitkijkpost. Wie die heuvel in bezit had kon de stad naar believen bombarderen. Garibaldi had maar twee dagen om het gebied te inspecteren. Hij beseftte meteen dat de drie à vier grote villa’s buiten en boven de stadsmuren cruciaal waren en liet ze bezetten. Hij had nu 2500 man en kreeg nog een reserve-eenheid van 1800 man toegewezen. In totaal beschikte Rome over zo’n negenduizend soldaten om in

de strijd te gooien, maar verdeeld over de vele poorten en muren van de stad stelde het niet veel voor.

De Fransen vielen aan op de ochtend van 30 april, in de verwachting dat het een makkie zou zijn. Ze kozen een poort uit iets ten noorden van Garibaldi's positie, Porta Pertusa, zonder zich te realiseren dat die jaren geleden was dichtgemetseld. Ze moesten dus aan de voet van de muren naar de volgende poort trekken en werden verrast door zwaar musketvuur. Garibaldi wachtte niet tot de vijand naar hem toe kwam; hij gebruikte zijn mannen uit de villa's om de Fransen te omsingelen en aan te vallen. Voor veel van zijn vrijwilligers was het hun eerste gevecht. De Fransen waren ervaren en goedgeorganiseerd. Bij gevechten in hoven en wijngaarden wisten ze de Italianen terug te dringen en twee van de belangrijkste villa's in te nemen. Garibaldi riep zijn reserve-eenheid erbij en voerde persoonlijk een aanval van de cavalerie aan. De villa's werden weer heroverd. Na uren van ongeregelde gevechten zakten de Fransen wat in en trokken zich terug. Ze hadden zo'n vijfhonderd man verloren, dood of gewond. De Italianen tweehonderd. Er waren 365 Franse gevangenen gemaakt. Garibaldi zelf had een schotwond in zijn zij waar hij de volgende maanden veel pijn van zou hebben.

Dit was de eerste keer dat Italiaanse vrijwilligers een beroepsleger op het slagveld hadden verslagen. De Romeinen waren euforisch. De zaak won aan steun. In heel Europa waren politici en diplomaten verbijsterd. Maar Garibaldi zag het als een gemiste kans. Hij was van mening dat hij de Fransen helemaal terug naar zee had kunnen drijven. Mazzini hield hem tegen. Frankrijk was een republiek, benadrukte hij. En nu de Fransen hadden gezien dat de Romeinen bereid waren te vechten zouden ze een andere republiek zeker niet willen vernietigen met het doel een despotische paus terug te brengen. De 365 krijgsgevangenen werden netjes behandeld en weer vrijgelaten.

Maar vanuit het zuidoosten rukte al een Napolitaans leger van twaalfduizend man op naar Rome. Op 5 mei werd Garibaldi eropuit gestuurd om daarmee af te rekenen met zijn eigen Legi-

oen en de Lombardische Bersaglieri, een groep van vrijwilligers, studenten uit de Milanese middenklasse onder aanvoering van de charismatische, drieëntwintigjarige Luciano Manara die het jaar daarvoor dapper had meegevochten bij de verdediging van Milaan. Garibaldi zigzagde heen en weer en stuurde de nodige valse berichten in het rond. Op 9 mei nam hij positie in op het plateau boven Palestrina, veertig kilometer buiten Rome. De Napolitanen vielen aan; aanvankelijk boekten ze winst, maar na drie uur intens vechten werden ze teruggeslagen en op de vlucht gejaagd. Garibaldi kreeg het bevel hen niet te achtervolgen; hij moest meteen naar de stad terugkeren.

Mazzini was toch bang geworden voor een nieuwe Franse aanval. In plaats daarvan vroegen de Fransen om een wapenstilstand. Een verheugde Mazzini geloofde dat ze nu een vreedzame oplossing wilden zoeken. In werkelijkheid wachtten ze op versterking van het leger tot dertigduizend man, en deze keer uitgerust met moderne artillerie. Gebruikmakend van deze rustpauze werd het Republikeinse leger erop uitgezonden om de Napolitanen weer aan te vallen. Achtduizend man, inclusief Garibaldi en zijn Legioen, kwamen onder bevel te staan van Pietro Roselli, een ex-majoor uit het pauselijke leger. Roselli had als pre dat hij in Rome geboren was. Hij had echter nog nooit een veldslag meegemaakt.

Roselli volgde het militaire handboek, en wilde al zijn troepen tegelijkertijd tegen de vijand inzetten. Als dit de bedoeling was, was het een fout om Garibaldi vooruit te zenden als voorhoede. Garibaldi's idee van oorlog was voortdurend in beweging te blijven en de vijand in onzekerheid te houden, diens flexibiliteit op de proef te stellen, zijn communicatiemiddelen, zijn terreinkennis, en hem nergens te laten neerstrijken. Toen hij in Velletri in contact kwam met de Napolitanen en merkte dat hun moraal niet goed was, gaf hij het bevel tot de aanval en riep Roselli op hem zo snel mogelijk te komen bijstaan.

Weer volgde op een aanvankelijk ehech een succesvolle aanval van de reserve-eenheid, met Garibaldi als aanvoerder. Maar

ditmaal werd Garibaldi onder de voet gelopen in een poging de wanordelijke aftocht van zijn eigen cavalerie te stoppen, en ging hij ten onder in ‘een berg van mannen en gesneuvelde paarden’. De Napolitanen waren alomtegenwoordig met hun bajonetten en sabels. Garibaldi werd gered door een tegenaanval van de reserve-eenheid. Het waren vooral jonge knapen. Hij had even tijd nodig voor hij overeind kon komen en ‘weer genoeg gevoel in armen en benen had om te controleren of hij niets gebroken had’.

De Napolitanen trokken zich terug in Velletri, maar het grootste deel van het Romeinse leger kwam niet opdagen om het karwei af te maken. Roselli beweerde dat zijn mannen zich niet konden verplaatsen zonder proviand. Garibaldi had zijn bevelen niet opgevolgd, klaagde hij. Ze zouden de Napolitanen de volgende ochtend wel aanvallen. Maar de volgende ochtend was Velletri verlaten. De Napolitanen hadden tijdens de nacht de benen genomen.

Nu hadden de Fransen hun troepen opgesteld rond Rome. Voor zijn vertrek had Garibaldi voorgesteld dat de villa’s op de Janiculum versterkt zouden worden met loopgraven en verdedigingsmuren. Bij zijn terugkeer constateerde hij dat er niets was gebeurd. Op 26 mei vroeg Mazzini hem of hij dacht dat ze een kans zouden maken om de stad te verdedigen. Garibaldi antwoordde agressief: hij kon alleen in een oorlog dienen, zei hij, als bevelvoerder met onbeperkte macht, of als gewoon soldaat: ‘Kies jij maar.’ Mazzini nam de uitdaging aan, en Garibaldi was gedwongen om door te blijven gaan in zijn merkwaardige positie van populaire held, waarbij hij geen bevel mocht voeren, steeds kritiek kreeg, en keer op keer kon opdraven bij een crisis.

Generaal Oudinot, die de Franse troepen aanvoerde, kondigde aan dat de wapenstilstand op 4 juni beëindigd zou worden, en gaf Franse burgers die in de stad verbleven twee dagen om te vertrekken. In werkelijkheid viel hij in de nacht van 2 op 3 juni Villa Corsini aan, een sleutelpositie. Roselli had de uitkijkpost eerder op die avond geïnspecteerd, en de verdedigers verzekerd

dat ze minstens nog een dag niet op actie hoefden te rekenen. Het grootste deel van het leger was beneden ingekwartierd, in de stad, aan de andere kant van de Tiber: veel officieren logeerden in privéwoningen, en waren derhalve niet in staat snel te reageren. Garibaldi zelf bevond zich in Trastevere, en had veel last van de wond die hij een maand eerder had opgelopen. Bij zijn ontwaken ving een van de ergste dagen van zijn leven aan.

Het probleem was Villa Corsini zelf. Hij was gebouwd op de top van de heuvel en ontworpen om zich te kunnen verdedigen tegen mogelijke vijanden uit de stad, niet uit het omliggende landschap. Hoge stenen muren kanaliseerden elke aanval heuvelopwaarts naar een smalle poort waarachter de villa stond. Aan de andere kant was er een gewone muur rond het uitgestrekte grondgebied. De Fransen wisten in het donker bij die muur te komen, er een bres in te blazen, alle wijngaarden en hoven te bezetten en de villa bijna zonder slag of stoot te veroveren.

Garibaldi werd om drie uur 's nachts gealarmeerd en verzamelde zoveel mogelijk troepen. Hij wist dat het cruciaal was om de villa en de heuvel te heroveren vóór de Fransen hun hele artillerie hadden geïnstalleerd en konden beginnen met het bombarderen van de stadsmuren. Hij overwoog een aanval in de flank, maar dat zou betekenen dat hij om de hoge muren heen moest trekken terwijl de Fransen erachter al op hun plek zaten. Hij besloot tot een frontale aanval. Het was vijf uur 's middags. De mannen renden heuvelopwaarts naar de poort zonder dekking tegen het zware spervuur.

Als Garibaldi's aanval gewoon mislukt was, zou het daarmee waarschijnlijk zijn afgelopen. Maar de villa werd ingenomen, zij het ten koste van zware verliezen. Ingenomen, maar onmogelijk te behouden. De Fransen hadden kanonnen. Ze hadden een geweldige overmacht en ruimschoots dekking. De Romeinse reserves waren nog niet aangekomen. De villa werd weer heroverd. De reservetroepen arriveerden. De villa werd opnieuw veroverd, weer verloren, weer heroverd. Verloren. In de loop van die lange hete dag sneuvelden er telkens opnieuw honderden mannen.

Maar de prijs was de oorlog zelf. Zodra de Fransen zich eenmaal hadden kunnen versterken, was het spel afgelopen.

Garibaldi had Mazzini herhaaldelijk verteld dat het vrijwilligersleger van Rome veel effectiever zou zijn buiten de stad. Hij geloofde in het moment. In initiatief nemen. Gevangen binnen de oude stadsmuren zouden ze belegerd en uitgehongerd kunnen worden. Mazzini geloofde daarentegen in de symbolische waarde van Rome, de Eeuwige Stad, en de behoefte aan martelaren om een nationale mythe te creëren. De belegerde stad, dacht hij, zou een vereerd baken worden van bezieling en bewondering voor het beschaafde Europa, een roemvol bloedbad. Daar had hij gelijk in. En op 3 juni bezorgde een wanhopige Garibaldi hem dat bloedbad. Toen de nacht viel had het leger duizend man verloren, inclusief veel van de beste officieren. De Fransen behielden de villa, de heuvel, het strategische uitzicht op de stad. Ze hadden de overhand.

De dag voor we aan onze wandeltocht begonnen, bezochten Eleonora en ik het slagveld. Je wordt meteen getroffen door de geringe afmeting van het gebied; een grazige heuvelflank van zo'n kleine driehonderd meter lengte aan de zuidgrens van het Janiculumpark, met beneden Porta San Pancrazio, waar Garibaldi's mannen zich verzamelden, en boven Villa Corsini, verwoest in de strijd. Er is een monumentale triomfboog voor in de plaats gekomen. Het heet er nu Piazzale dei Ragazzi di 1849.

We stonden op de heuvel en keken in westelijke richting uit over de glinsterende stad, die groot en kwetsbaar onder ons lag. Het was een hete Romeinse dag met overal ijsjes etende toeristen die genoten van de schaduw van de sierlijke parasoldennet met hun rijke harsachtige geur. Aan de voet van de heuvel, in de muur van een andere villa, valt in het metselwerk nog steeds een zwarte Franse kanonskogel te zien die je kunt aanraken. Verder op de Janiculum ligt een lang pad afgebied met witte borstbeelden op lage voetstukken. Het zijn er honderden. Het zijn de mannen die hebben gevochten. Op de lage muur van de borstwering rechts

staat meterslang in hoofdletters de tekst van de grondwet van de Romeinse Republiek gegraveerd. *Soevereiniteit is het eeuwige recht van het volk*, zo begint het.

Een van de borstbeelden is van een knappe, jonge man, die zijn hoofd boven de hoge kraag van zijn uniform een beetje naar opzij draait. Goffredo Mameli was de dichter die het nationale volkslied van Italië heeft geschreven, *Fratelli d'Italia*. Hij raakte gewond op 3 juni en stierf op eenentwintigjarige leeftijd na een doodstrijd van een maand. Naar het schijnt las zijn verpleegster hem voor uit Dickens om de pijnlijke uren door te komen. *Oliver Twist*.

Dicht bij de borstbeelden staat een beeldje van een twaalfjarige jongen met ontblote borst, Righetto. De kanonskogels van de Fransen waren in feite kleine bommetjes met brandende lont, en dienden kort na het neerkomen te ontploffen. Uit gebrek aan munitie loofde de Republiek een beloning uit aan iedereen die een niet-ontplofte kanonskogel te pakken kreeg. Vrouwen en kinderen renden op de vallende kogels af met vochtige doeken om de lont te doven vóór hij zou exploderen. Zo is Righetto aan zijn einde gekomen, en een symbool geworden van burgerlijk verzet.

Righetto stierf op 29 juni, meer dan drie weken na de strijd om Villa Corsini. Het had erop geleken dat Rome meteen zou vallen, maar de krankzinnige gevechten om de herovering van de villa hadden de verdediging tijd gegeven om hun positie beneden te versterken. Paradoxaal genoeg nam de vastberadenheid van het leger eerder toe dan af door de verschrikkelijke verliezen. En hoewel Garibaldi's criticasters altijd zouden blijven wijzen op zijn echeq van 3 juni, was hij bij de soldaten en de bevolking populairder dan ooit. Hij had persoonlijk meegevochten in het heetst van de strijd. Het doel had bereikbaar geleken. De mannen geloofden in hun zaak. Het moreel was verbazingwekkend hoog.

Vier hete weken lang hielden de verdedigers het vol terwijl de Fransen de muren en de stad bestookten en schutters de Ro-

meinese verdediging continu onder vuur namen. Veel kunstwerken werden verwoest. Veel burgers gedood. In zijn toevluchts-oord in Gaeta was de paus razend vanwege het uitstel, en was ervan overtuigd dat de Fransen niet genoeg hun best deden. Generaal Oudinot drong er bij Mazzini op aan zich over te geven om meer verliezen te vermijden. Hij wilde de geschiedenis niet in gaan als de man die Rome had verwoest. Maar Mazzini hield vol dat ze tot de laatste man zouden vechten.

Intussen waren de militaire leiders aan het ruziën. Pisacane wilde dat Garibaldi de Fransen zou omsingelen om Villa Corsini te heroveren. Die weigerde. Hij achtte het onmogelijk. Hij stelde voor om de stad met duizend man te verlaten om vrij rond te trekken en de Fransen aan te vallen waar dat zo uitkwam. Daar wilde Roselli geen toestemming voor geven. Op 21 juni sloegen de Fransen een eerste bres in de buitenste verdedigingsmuur en rukten op. Nu weigerde Garibaldi een poging te wagen hen terug te drijven. Dat zou een nieuwe slachtpartij worden. Steeds opnieuw moest hij van hoofdkwartier veranderen als er weer een gebouw instortte onder kanonnenvuur. De stad verbrokkelde rondom hem. Ironisch genoeg werden op 28 juni eindelijk de uniformen geleverd die zijn Legionairs op aandringen van Mazzini en Pisacane zouden moeten dragen. Garibaldi had gewone rode hemden gekozen, die leken op het hemd dat hij jaren geleden had gedragen in de slag om Montevideo. Hij was destijds op een scheepslading rode stof gestuit bedoeld voor arbeiders in een abattoir. Het rood camoufleerde het bloed.

Op 29 juni braken de Fransen door de tweede verdedigingslinie heen. Nu deed Garibaldi wel een krachtige tegenaanval. Hij vocht 'als Leonidas bij Thermopylae', herinnerde de historicus Candido Augusto Vecchi zich, die aan zijn zijde streed. Luciano Manara werd gedood. Andrea Aguyar werd gedood. De situatie was hopeloos. Op 30 juni werd er 's middags een wapenstilstand ingelast. In het Capitool overlegde de republikeinse constituerende vergadering of ze zich zouden overgeven of doorvechten. Ze ontboden Garibaldi om zijn mening te vragen. Hij kwam

rechtstreeks van het slagveld, doordrenkt van het zweet, en onder een dikke laag stof. Mazzini drong erop aan dat ze barricades zouden opwerpen en in de straten strijd zouden voeren. Garibaldi wierp tegen dat de Fransen dan gewoon hun kanonnen zouden inzetten en alles verwoesten; het leger zou juist moeten uitbreken uit de stad en de heuvels in trekken. Weer wilde de oudere Roselli hier geen toestemming voor geven; hij stelde, niet geheel onredelijk, dat het leger gedemoraliseerd en uitgeput was. Hoe zouden ze de oorlog naar het platteland kunnen verplaatsen? Uiteindelijk stemde de vergadering ermee in om 'een verdediging te staken die onmogelijk was geworden, maar wel in stand moest blijven'. Mazzini walgde ervan en nam ontslag.

Het was een verwarrende situatie. De vergadering had niet echt tot overgave besloten, en de regering was evenmin afgetreden. Alle militaire macht lag nog steeds in handen van Roselli en Garibaldi; elke actie die ze ondernamen ten behoeve van de Republiek zou legitiem zijn. Anderzijds waren er onderhandelingen gaande om de Fransen toegang te verschaffen tot de stad. Tijdens deze hectische uren kwam de Amerikaanse *chargé d'affaires* Garibaldi opzoeken om hem een veilige overtocht naar New York aan te bieden. Die sloeg het aanbod af. In plaats daarvan kondigde hij aan dat hij op de ochtend van 2 juli het volk zou toespreken op het Sint-Pietersplein. De Nederlandse schilder Philip Koelman herinnerde zich de scène.

Te midden van het enorme gedrang op de piazza zagen we de zwarte veer van Garibaldi's hoed. Zijn officieren gingen op in de massa en hij werd omgeven door burgers, veel vrouwen, die rond hem op drongen. Slechts langzaam en met veel moeite bereikte hij de Egyptische obelisk op het midden van het plein. Daar hield hij halt, wendde zijn paard, en toen zijn mannen zich rond hem hadden verzameld, stak hij zijn hand op om het gejuich te stoppen. Even later viel er een diepe stilte over de menigte.

Garibaldi hield het kort.

‘Het geluk dat ons vandaag heeft verlaten zal ons morgen toelachen. Ik vertrek uit Rome. Iedereen die wil blijven vechten tegen een vreemde mogendheid zou met mij mee moeten gaan. Ik heb geen soldij te bieden, geen onderdak, geen voedsel. Ik bied honger, dorst, zware marsen, en alle gevaren van de oorlog. Laat eenieder die zijn land liefheeft met zijn hart en niet alleen met zijn mond, mij volgen.’

We zijn honderdzeventig jaar te laat voor de afspraak, maar dat is precies wat Eleonora en ik doen: hem volgen. Hebben we ‘het land lief’? Met ons hart? Ik ben hier al veertig jaar, maar blijf altijd een beetje Engels. Eleonora komt uit Taranto, Puglia, een deel van Italië waar men niet vindt dat ze iets bij de eenmaking hebben gewonnen. Anderzijds heb ik nooit het verlangen gehad om terug te gaan naar Engeland en heeft zij nooit in de verleiding gestaan om mee te gaan met die tienduizenden jonge Italianen die het land in dit laatste decennium van economische recessie hebben verlaten. Ik denk dus dat we ervan houden, ja.

Waar we in elk geval van houden is de Blu Bar, die tegen zeven uur opdoemt in het braakland van de buitenwijken vlak voor de Grande Raccordo Anulare, de grote rondweg die het einde van de stad markeert. Garibaldi’s mannen liepen ’s nachts aan één stuk door. Wij zijn tweeënhalf uur onderweg en hebben honger en dorst, en zijn ontmoedigd door het zware verkeer, de slechte wegen en de hopen niet opgehaald vuilnis.

Maar we mogen niet klagen. De forse eigenaar van de Blu Bar tovert snel twee grote glazen versgeperste jus d’orange tevoorschijn, romige cappuccino’s en malse croissants. Hij brengt alles naar buiten op een dienblad en serveert het ons op een wit plastic tafelkleedje met een air van een butler die een lord bedient. Zijn andere klanten zijn allemaal chauffeurs van bestelbusjes en fabrieksarbeiders die snel aan de dag willen beginnen. Niemand zit. Toch lijkt de barman er plezier in te hebben sap te persen en het dienblad naar buiten te brengen. Zonder extra kosten. Pas wanneer hij onze spiksplinternieuwe rugzakken ziet en de land-